

zegen.

Maar de keerzijde was, dat daarmee de basis werd gelegd voor veel afhankelijkheid en epigonisme. Wat bleef er nog over voor de mensen zelf om over na te denken, uit te zoeken en te formuleren? Vroeg of laat moest dat leiden tot een vastlopen in visies en constructies, die men niet zelf door studie en discussie had verworven, maar die als pasklare dogma's door de voormannen waren aangereikt.

De kerken mochten dankbaar zijn voor een genie als Kuyper. Maar hadden zijn genialiteit en produktiviteit niet een haast verlamdende uitwerking op anderen? Wie zou het beter kunnen weten en zeggen dan de hoog vereerde leider? Zijn nadrukkelijke aanwezigheid en invloed gedurende zoveel jaren hadden op langere termijn stilstand en verstarring als bijwerking en maakten naderhand een grondige heroriëntatie noodzakelijk. Daarbij zou blijken, dat onder de oppervlakte allerlei andere overtuigingen en invloeden waren blijven voortleven, die zich niet lieten onderdrukken. Kerkelijk leven laat zich nooit voorgoed op de noemer van één man, hoe groot ook, zetten!

- 2. In de eerste twee decennia na 1892 gingen de gereformeerden een omvangrijke, krachtige en invloedrijke kerkengroep vormen. Kerkelijk, theologisch, sociaal, politiek, filantropisch en cultureel bracht die ontwikkeling voor velen in eigen kring veel goeds met zich mee en had ze ook in de hele Nederlandse samenleving positieve betekenis.

Maar de keerzijde was, dat met de expansie ook triomfalisme en verburgerlijking hun intrede deden. Bovendien signaleerde men in de kerken na 1910 toenemende mate verschijnselen als veruitwendiging, volkskerkelijkheid en manco's in de levenswandel. Numerieke kracht en een invloedrijke positie betekenden niet automatisch ook geestelijke diepgang.

- 3. De 'spiritualiteit' in de Gereformeerde Kerken in Nederland werd in de periode 1892-1911 sterk gestempeld door het systematische denkwerk van Kuyper en de daarvan afgeleide preken en publikaties van veel predikanten. Kuypers visie was altijd tegelijk wetenschappelijk verankerd en populair onder woorden gebracht. Daardoor kreeg het gereformeerde denken van theologen en gemeenteleden in korte tijd een grote ontplooiing. Er ontstond een sfeer van zekerheid en overzicht, van 'weten waar je voor staat'.

Maar de keerzijde was, dat op langere termijn de verstandelijke, logisch redenerende en pasklare manier van geloven een deel van de mensen niet bevredigde. Het was voor sommigen te theoretisch, te weinig persoonlijk en